

2) Georg Willem Friedrich Hegel: Het 'rationalisme' tot het uiterste: een 'absoluut idealisme'

a) Inleiding

Dat de 'vader van de moderne' filosofie door zijn 'zonen' gerecipieerd en aangehaald wordt in hun eigen denken hoeft uiteraard niet te verwonderen. Dit gebeurt zowel in overeenstemming met het denken van Descartes als ook in confrontatie ermee. Degenen die de denkwijze van Descartes op zijn manier voortzetten, worden in de geschiedenis van de filosofie de 'rationalisten' genoemd, omdat zij alle nadruk op de kracht van de 'ratio', het verstand leggen. Een andere beweging ontstaat met de zogenaamde 'empiristen', die de ervaring, vooral de zintuigelijke ervaring als uitgangspunt voor hun denkwijze nemen. Deze vorm van het filosoferen wordt vooral in de Angelsaksische wereld beoefend, met name door Locke, Hume en Berkeley. In de eerstvolgende 150 jaren na de dood van Descartes bepalen deze twee groepen het denktoneel van de filosofie. Aan het einde van de 18^e eeuw is het dan de filosoof uit Königsberg, Immanuel Kant, die deze twee stromingen weer bij elkaar probeert te brengen. In baanbrekende en zeer invloedrijke werken ('Kritik der reinen Vernunft'; 'Kritik der praktischen Vernunft'; 'Kritik der Urteilskraft') ontwikkelt hij een zogenaamde 'kritisch rationalisme', dat nog scherpzinniger dan Descartes tot een 'anatomie van de menselijke geest' gaat leiden, die in zijn denkbewegingen niet enkel passief, ontvangend in deze wereld staat, maar zelf volgens bepaalde structuren actief in de vormgeving van ons kennen van deze wereld en in de richtlijnen voor ons handelen in deze wereld ingrijpt. Hoewel er in zijn filosofie een duidelijke primaat voor de ratio weggelegd is, belandt zijn denken niet in dergelijke extreme vormen of uitwassen, die aan deze wereld of de mens in deze wereld geweld doen, om ze te kunnen accepteren of ermee te leven. Daarom ook dat hij als 'pater Germaniae' nog altijd een reputatie heeft die maar weinige denkers in onze wereld te beurt is gevallen. Generaties van leerkrachten, van filosofen en theologen zijn met de filosofie van Kant groot geworden, en hebben haar tot in onze dagen levendig gehouden.

En toch is er een andere filosoof die eveneens met de filosofie van Kant opgroeit (toen Kant in 1804 sterft, was deze filosoof 34 jaar oud), maar door zijn denkwijze

voor velen na hem een uitgating wordt voor extreme ideeën die tot dan toe ongekend waren. Vooral omdat deze ideeën als praktische richtlijnen voor het leven van mensen als individu en in gemeenschap werden ingevuld en vertaald, is zijn invloed voor de 19^e en 20^e van zeer groot belang geweest. Deze filosoof was Georg Willem Friedrich Hegel.

b) Descartes in de ogen van Hegel

Hegel doet veel moeite om de hele geschiedenis van de filosofie onder ogen te zien. Daartoe geeft hij colleges in de geschiedenis van de filosofie en schrijft hij uiteindelijk een 'geschiedenis van de filosofie' in drie banden. In het deel over de nieuwe filosofie krijgt met uitzondering van Hegels tijdgenoten Kant, Fichte en Schelling de meeste aandacht Descartes. Hegel is het volledig met Descartes eens om naar een punt van absolute zekerheid te zoeken:

“Wij moeten zoeken wat zeker is; en dat vaste is de zekerheid, de kennis als zodanig in zijn zuivere vorm, op zich zelf betrekking hebbend. Dit is het denken; [...]. Daardoor is de filosofie opeens naar een heel ander terrein, een heel ander standpunt verplaatst, namelijk naar de sfeer van de subjectiviteit, naar het zekere.” (Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III, Suhrkamp, 130).

Terwijl alle filosofie vóór Descartes met de verschijningsvormen van de buitenwereld zijn begonnen, met de dingen in deze wereld en om ons mensen heen, gaat Descartes naar binnen de mens, naar het denken. Het denken is immers – nu weer volgens Hegel – de verhouding tot zich zelf, het eens-zijn met zich zelf. In het denken is mens het meest bij zichzelf.

“Want wanneer ik een oordeel vel, kan ik *dat [oordelen]* niet weglaten, ook al kan ik ervan abstraheren, *waarover* ik oordeel. Daardoor echter heeft de filosofie nu haar eigenlijk fundament teruggekregen: dat het denken van het denken uitgaat, als iets dat zeker is, en niet door iets buiten het denken, niet door iets dat aangereikt wordt, niet door een autoriteit, maar enkel en alleen door deze vrijheid, die daarin bestaat: 'Ik denk'.” (Ibidem, 135).

Ondanks dit enthousiasme over deze nieuwe fundering van de filosofie in het denken, is Hegel van mening dat Descartes dit uitgangspunt nog niet volledig heeft uitgewerkt. Om een verbinding tussen de 'res cogitans' en de 'res externa' tot stand te brengen, moet Descartes – volgens Hegel - zijn toevlucht nemen tot God als het verbindende element. Descartes had echter verder moeten denken, en vanuit het denken zelf de werkelijkheid moeten ontwikkelen:

“Bij Cartesius vinden wij het principe 'denken', maar dit denken is nog abstract en enkelvoudig; het concrete [de concrete dingen] staan nog ginds aan de andere kant; een concrete inhoud krijgt dit denken pas door de ervaring. Het verlangen, om het bepaald concrete ('das Bestimmte') uit het denken zelf te ontwikkelen, was nog niet aanwezig.” (Ibidem, 154)

Deze stap heeft hij nog niet gezet, maar Hegel treedt zelfbewust met de pretentie op, deze laatste noodzakelijke stap te zetten en deze hiaat te vullen. Hegel wil het vaste uitgangspunt dat Descartes in het denken had gevonden, nu niet meer enkel als het uitgangspunt behouden, maar in de bewegingen van het denken zelf de hele werkelijkheid ontwikkelen en daar tenslotte ook hun einde, hun finale te laten vinden. Alles begint bij het denken, en alles eindigt ook bij het denken. Alle werkelijkheid is geest, alle werkelijkheid is uitgedrukt in dat wat het denken kan voortbrengen, en dat is het 'idee'. Daarom ook wordt deze vorm van het filosoferen het 'idealisme' genoemd, en omdat de geest met zijn eigen ideeën bezig is, lijkt deze geest meer en meer op de goddelijke geest, die immers ook enkel en alleen geest is, zonder materie. Volgens Hegel moeten wij deze weg ingaan, want dan naderen wij de manier van het goddelijke denken zelf, wij worden zelf meer en meer 'zoals God' ("Der Gegenstand der Religion wie der Philosophie ist die ewige Wahrheit in ihrer Objektivität selbst, Gott und nicht als Gott und die Explikation Gottes." – Rel. II, 341). Met deze laatste opmerking wordt misschien ook al duidelijk dat het bij dit soort van filosoferen niet enkel om kronkelige hersenspinsel gaat, maar dat deze gedachten – verder uitgewerkt en toegepast – zeer vergaande gevolgen voor het denken en leven van de mensen van alledag kunnen hebben. Men zou in ieder geval de volgende vragen en opmerkingen eraan vast kunnen knopen:

- als de menselijke geest zich zelf zo 'goddelijk' gedraagt in zijn bewegingen, kan hij dan tenslotte zelf worden 'als God, en is God als een transcendent wezen nog wel nodig? (theologie en godsgeloof)
- Als de werkelijkheid in de ontwikkelingen van de menselijke geesten vorm en gestalte krijgt, welke waarde heeft dan de concrete, materiële werkelijkheid nog voor het leven van ons mensen? Gaat het dan niet veel meer om het 'grote geheel', waarin elk individuele gestalte maar een momentopname is, en dus ook volledig verwisselbaar schijnt? (moraal en menselijke waardigheid)
- Als de geest, de 'Vernunft' de wereld beheerst en leidt, is het dan niet zo dat alles wat er in het verleden gebeurd is, ook door de geest geleid werd, en dus ook zinvol en goed is geweest? Welke instantie kan er dan nog over 'goed en kwaad' oordelen, of moet alles zo als goed worden beschouwd zoals het gebeurt? (natuur en geschiedenis)

c) Kernpunten uit leven en werk van G.W.F. Hegel

- geboren op 27 - 08 - 1770 in Stuttgart in een piëtistisch gezin: vader kwam uit een familie van ambtenaren en protestantse pastores, moeder uit een gegoede familie in Stuttgart;
- interesses op het gymnasium zijn de geschiedenis, wiskunde en oude talen.
- 1788: opname in het beroemde 'Tübinger Stift' (samen met Hölderlin en Schelling) om in Tübingen evangelische theologie te studeren (1790 magister in de filosofie, 1793 licentiaat in de theologie);
- vanaf 1793: huisleraar in Bern (toegang tot een goede bibliotheek), later in Frankfurt a.M.: deze periode is gekenmerkt door een enorme studie-ijver en tijd voor zelfstudie;
- vanaf 1801: eerste publicaties en privé-docent (eerste college werd bezocht door elf studenten); begin van een universitaire carrière in Jena, vanaf 1805 aldaar professor (door bemiddeling van Goethe); oktober 1806 beëindigt hij de 'Vorrede' bij zijn eerste grote werk, de 'Phänomenologie des Geistes' (intussen ziet hij Napoleon op weg naar het slagveld door Jena rijden en schrijft daarover aan zijn vriend Niethammer: "De keizer – deze wereldziel – zag ik door de stad rijden [...]; het is inderdaad een wonderbaarlijk gevoel,

zulk een individu te zien, dat hier – geconcentreerd op één punt – op een paard zittend, over de wereld heen grijpt en haar beheerst.”);

- 1807: publicatie van de ‘Phänomenologie”; chef-redacteur van de ‘Bamberger Zeitung’;
- 1810: Hegel wordt directeur van een gymnasium te Nürnberg; 1811 trouwt hij met de 20-jarige Marie von Tucher (zij krijgen drie kinderen);
- 1816-1818: Professor voor filosofie in Heidelberg;
- 1818-1831: Professor voor filosofie in Berlin (opvolger op de leerstoel van Fichte); Hegel wordt gauw bekend en zijn colleges steeds beter bezocht; de politiek begint van zijn talent gebruik te maken, en Hegel wordt in de ogen van zijn critici a.h.w. tot de ‘Preussische Staatsfilosoof’. Hegel sterft in het jaar 1831 op grond van een cholera-epidemie; zijn graf is gelegen op de ‘Dorotheenstädtischer Friedhof’ in Berlin-Mitte.

Hegel (rechts staande) en Napoleon in Jena (1816)

d) Filosofie als wetenschap

In zijn eerste grote werk van de 'fenomenologie van de geest' geeft Hegel zelf al de kernpunten van zijn denken. Daarbij heeft hij de geschiedenis van de filosofie voor ogen, haar werkwijze en het nieuwe fundament dat door Descartes werd gelegd. Dit voor ogen hebbende, pleit Hegel ervoor dat nu niet meer – zoals zo vaak in het verleden – het gevoel en de zintuigelijke waarneming oorsprong en bron van onze kennis en ons weten zijn, maar de waarheid in het denken zelf gezocht moet worden, oftewel in dat waarin het denken zich uitdrukt, het 'begrip'. Bovendien is dan ook de tijd gekomen waarin de 'zoektocht' van de filosofie nu eens aan een einde moet komen, en de concentratie op het denken zelf is daarbij de enige weg. Hegel schrijft:

“De ware gestalte waarin de filosofie bestaat, kan enkel het wetenschappelijke systeem zijn. Daaraan mee te werken, dat de filosofie de gestalte van wetenschap nadert – het doel dus om haar naam van *'liefde tot het weten'* af te leggen, en *'werkelijk weten'* (*'wirkliches Wissen'*) te zijn – dat is, wat mij voor ogen staat. De innerlijke noodzakelijkheid, dat het weten wetenschap is, ligt in zijn natuur, en de sluitende verklaring hiervan, is enkel en alleen de presentatie van de filosofie zelf.” (Phänomenologie des Geistes, Vorrede, 14).

e) De methode van de 'dialectiek'

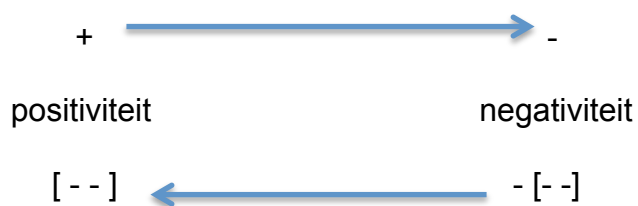
Dit pretentieuze doel kan dus alleen bereikt worden, wanneer de werkwijze van de geest van de mens onderzocht wordt. Daarbij valt allereerst op dat wij – om ons in onze wereld te oriënteren – in tegenstellingen denken: mannelijk-vrouwelijk; even-oneven; rechtvaardig-onrechtvaardig; heet-koud; recht-krom; groot-klein; dichtbij-veraf; vroeg-laag; Deze tegenstellingen vormen a.h.w. de grenzen van de natuurlijke verschijnselen en van ons denken omtrent ons zelf, de natuur en God. Om te zeggen wat iets is, maken wij gebruik van deze begrippen, en van de gradaties die deze begrippen toelaten. Nu is het mogelijk om aan de ene kant dingen in deze wereld positief te benomen ('de soep is heet'; 'de persoon is klein'; 'de man is rechtvaardig' enz.), maar ook dezelfde dingen negatief te benomen ('de soep is niet koud'; 'de persoon is niet groot'; 'de man is niet onrechtvaardig'). Men zou dus kunnen zeggen:

a) A is A   A = A   of:

b) A is niet 'niet-A'   A = - (- A).

In dit denken komt er dus een negatief element binnen, wil zeggen de bepaling van wat iets is, kan ook gebeuren door te bepalen wat het allemaal niet is. Dit is het moment van de 'negatie'. Voor Hegel nu is de negatie het vehikel dat het logische proces van één extreem naar het andere laat omslaan. Een voorbeeld is de verhouding tussen de heer en de slaaf: De heer is alleen maar heer omdat hij een slaaf heeft; zonder een slaaf zou de heer geen heer zijn; daarom is dus de slaaf (als het tegenovergestelde, 'negatieve' element) constitutief voor de heer als heer. De heer is dus enkel heer bij de gratie van de slaaf, en zodoende is de slaaf feitelijk de heer van de heer, en de heer is de slaaf van de slaaf. Deze beweging is het die de geest altijd maakt: **de positiviteit omvat ook altijd al een negativiteit**. Het zijn polaire bepalingen, en het wezen van de geest is juist deze 'negatieve' component. Men kan niet het positieve denken, zonder ook tegelijk het negatieve te denken, en omgekeerd. Hier nu vindt plaats wat Hegel de '**dialectische ommekeer**' noemt. Het positieve is met zichzelf alleen dan identiek, als het zich van het negatieve afzet, dus het "niet negatieve" is. Dat betekent echter dat het positieve in zichzelf (in zijn wezen) een dubbele negatie impliceert en daardoor zich in het negatieve omkeert. Hetzelfde – echter nu nog gepotentiëerd – gebeurt met het negatieve, dat alleen met zichzelf identiek is, wanneer het zich op zichzelf richt, dus zich zelf negeert en daardoor in het positieve omkeert. Hier, in de relatie van het negatieve tot zichzelf begint de nooit eindigende spiraal van de dialectiek: een constante ommekeer van het positieve in het negatieve en vice versa. Hegel transformeert deze structuur op alle processen: van de logos, de natuur en de geschiedenis.

Voorbeeld:

Voorbeeld:

Vrede = niet oorlog: + [- -]

Oorlog = niet [niet oorlog]: - - [- -]

Door deze tegenstellingen – zo Hegel – gebeuren alle processen in de wereld: er is allereerst een thesis, die zich afzet tegen een antithesis, om dan in deze tegengestelde beweging een synthesis te worden. Deze synthesis is echter tegelijk weer een nieuwe thesis die met zijn antithesis dezelfde dialectische beweging voortzet, en zo alsmaar door. Door de ‘macht van het negatieve’ wordt alles vloeibaar en in een onophoudelijke beweging geplaatst. Het denken verliest haar vaste, aan de dingen gebonden fundament (“fester gegenständlicher Boden”). Dat geldt evenzeer voor begrippen als ‘vrijheid’ en ‘menselijke personaliteit’, als ook voor ‘God’. Niets is meer dat wat het op het eerste gezicht lijkt, en alles wordt in de draaikolk van de dialectische denkbeweging meegesleurd. God is nu niet meer een persoonlijke Geest die mij tegenover staat, maar ‘God’ is de absolute Geest, wil zeggen ‘de van alles losgemaakte geest’, die nu in het denken van de mens zelf zijn plaats heeft; meer nog: dit denken is de absolute geest. In deze constante polsslag van de absolute geest is dan ook geen plaats meer voor het individuele en enkelvoudige van de materiële dingen of de menselijke personen. Zij worden meegezogen in deze rusteloze voortgang die als een wervelstorm alles met zich mee sleurt.

f) De toepassing van de dialectische methode

Deze ongrijpbare methode krijgt pas contouren als zij op concrete terreinen wordt toegepast. Het meest nabij komt dit naar voren in Hegels visie op de wereldgeschiedenis. Het verloop van de wereldgeschiedenis is volgens Hegel een zinvol en doelgericht gebeuren. Zin en doel van de geschiedenis is echter niet oorzaken en gevolgen aan te kunnen geven, of menselijke motivaties erachter te ontdekken, maar de zin is, dat de geest – in dit geval de wereldgeest – al het

gebeuren omvat en begrijpt. De wereldgeest moet zich in de geschiedenis zelf waarmaken; daartoe maakt hij gebruik van de menselijke handelingen, in het bijzonder van wereldhistorische persoonlijkheden. Zij zijn in deze wereld de indrukwekkende leiders, die weten waar het om draait. Wat zij doen is juist, en de anderen moeten hun gehoorzamen, omdat zij het zo aanvoelen. Hun toespraken, hun handelingen zijn het beste wat gezegd en gedaan kan worden. Een machtig Rijk wordt in de wereldgeschiedenis weer door een ander opgevolgd, zodat er iets nieuws ontstaat (de driesprong van thesis – antithesis – synthesis), en dit Rijk wordt op zijn beurt weer door de tegenstelling van een ander Rijk opgeheven tot weer iets nieuws, en zo alsmaar voortschrijdend. Dit proces is volgens Hegel niet blind, maar zeer doelgericht, ook al zijn de acteurs maar pionnen in dit rationele wereldgebeuren van de absolute geest. Het is de 'List der Vernunft' ('list van het verstand') die de geschiedenis leidt, of de acteurs het weten of niet. Caesar en Napoleon wisten niet en konden niet weten wat zij dedden, toen zij hun heerschappij vestigden. Onwetend vervulden zij in de geschiedenis een algemeen doel. De hartstochten en interesses lijken op het eerste gezicht de drijvende kracht en motor van de geschiedenis te zijn, maar volgens Hegel vervullen zij onbewust in het kader van een algemeen hoger doel de zelfverwerkelijking van de geest, zodat deze steeds meer toch zich zelf komt. Hegel schrijft:

“Wij zien een ontzettend schilderij van gebeurtenissen en daden, van veelvuldige vormgevingen van volkeren, staten, individuen, in razendsnelle opeenvolging; [...]; overal worden doelstellingen geformuleerd, [...], in al deze gebeurtenissen en toevalligheden zien wij menselijk handelen, en bovendien lijden, overal interesses voor en tegen. [...] En wanneer het ene verdwijnt, treedt meteen het andere op. De algemene gedachte, de eerste 'categorie', die uit het bezien van de wisselvalligheden van individuen, volkeren en staten, die een tijdlang zijn en dan verdwijnen, zich voordoet, is de categorie van 'verandering'. [...].

Maar ook wanneer wij de geschiedenis als deze slachtplaats beschouwen, waarop het geluk van de volkeren, de wijsheid van de staten en de deugd van de individuen geofferd werd, zo ontspringt aan het denken toch noodzakelijk de vraag, **voor wie, voor welk uiteindelijk doel**, deze onnoemelijke offers werden gebracht.” (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Einleitung).

Zoals de geschiedenis, zo worden ook alle andere processen meegenomen in de draaikolk van de dialectische beweging, die voor het enkele en individuele geen oog heeft.

Vanuit een perspectief van 200 jaren later lijkt ons deze visie met de dialectische sprongen vatbaar voor een groot aantal gevaren en (mis-)interpretaties. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat volledig tegenstrijdige denkrichtingen Hegel tot hun voordener hebben gemaakt, zowel dictatoriaal georiënteerde staatsleiders, als ook revolutionaire en atheïstische bewegingen. Hegel heeft vele voor- en vele tegenstanders gekend. In de eerste decennia na zijn dood werden de leerstoelen van vele faculteiten door Hegelianen bezet. Maar er waren ook tegenbewegingen, zo bij voorbeeld door koning Friedrich Wilhelm IV, die in 1841 de filosoof Schelling naar Berlijn haalde, om aldaar 'die Drachensaat des Hegelianismus' uit te roeien.

Geoccupeerd werd Hegel met name door filosofen en machthebbers die een sterke staat oftewel – in de extreme gevallen – een dictatoriale heerschappij nastreefden. Het Marxisme greep in zijn filosofische onderbouw terug op Hegel, en de protestantse theologie steunde sterk op hem. Van de andere kant kende Hegel ook felle tegenstanders in filosofen die het individuele leven en de menselijk, vrije existentie beklemtoonden, zoals Sören Kierkegaard of Arthur Schopenhauer.